

Јосимовски Јосип, Јосимовска Верица - Штип

КОЛЕРАТА 13-та ГОДИНА ВО БРЕГАЛНИЧКИОТ РЕГИОН

По долината на реката Брегалница низ времето на долговековното постоење се случувале значајни настани за македонската историја. Во нејзините води пеонските кралеви и легионери го изведувале ритуалното капење, и пак во нејзините води, Славјаните од овие простори се христијанизирале. Оттука Брегалница останува непресушен извор на вечноста, извор што напојува со духовни и материјални вредности.

Како географско средиште на Балканот, таа до ден денешен останала недоволно позната со огромен број неистражени археолошки локалитети. Од изворот на Брегалница, која до устието во реката Вардар, целиот овој простор носи во себе трагови на еден континуиран непресушен живот.

Но, постои и една поинаква историја, за жал катастрофална. Тоа е трагичната историја на колерата, што се случи во далечната 1913 година во време на т.н. Брегалничка битка во Втората Балканска војна.

Овој скромен труд им го посветуваме на жртвите од колерата и жртвувањето на сите оние кои сакале да им помогнат.

Во денешно време кога се повеќе се оддалечуваме од годините на страотниот епидемски пожар и кога меѓу нас нема повеќе луѓе кои би можеле да ни зборуваат за тие тешки дни, оваа трагична епизода полесно станува подзаборавена, дури за многу луѓе непозната. Сепак сите оние што своите сеќавања и впечатоци ги оставиле во писмена форма било како мемоари, публикации, рапорти, новинарски записи или извештаи ги поттикнуваат сеќавањата на тоа време и преку читањето тие некогашни случувања повторно ни стануваат блиски.

Втората Балканска војна пламнала во околината на Штип каде било главното поле на судирите, па така неговите жители го платиле најскапиот данок во човечки жртви во однос на другите македонски градови. Бездомното и гладно население на Штипскиот округ како последица на исцрпувачките војни лесно станувало жртва на колерата. Но тоа било само една од причините, далеку поважната улога ја одиграл воениот санитет, кој во пракса покажал дека не е во состојба енергично да и се спротивстави на една таква епидемија каква била колерата во 1913 година.

Санитетот пропуштил да ги предвиди неповолните здравствени услови што ги создало долготрајното турско владеење, дека луѓето од овие простори живееле примитивно, во неадекватни и нечисти

домови полни со домашни инсекти и глодари. Речиси сите санитарни јазли биле во непосредна близина на бунарите од каде се црпела вода за пиење, а примената на општата и личната хигиена била сведена на најниско можно ниво. Од друга страна на санитетот му недостасувал санитарски материјал, лекови, серуми и вакцина но и недоволното познавање на основните начела за превентива, со еден збор, идеални услови за една катастрофална епидемија каква што беше колерата 1913 година.

Се поставува прашањето: Како почна и како дојде до масовно умирање на луѓето и војската од колера?

Според објавената литература што ја имаме на располагање, конкретно книгата на германските воени лекари д-р Канс и д-р Винтер, кои тогаш биле на служба во бугарскиот воен санитет, со цел да ги испитаат епидемиолошките прилики за појава на колера за време на Турско-Бугарската војна. Главната причина за појавата на епидемијата е резервниот состав на турската војска од Мала Азија која го пополнувала воениот распоред во Тракија, а познато е дека Мала Азија била расадник на егзотични епидемии особено колера, кој дошол во контакт со бугарската војска во време на Турско-Бугарската војна. Тие во книгата велат: На линијата Чаталџе веќе во средината на месец ноември 1912 година започнало заболувањето на бугарските трупи од како што велат тие "цревни пореметувања". Веќе на 18 ноември, значи 2-3 дена подоцна бројот на заболените изнесувал 17.000 од кои 900 за кусо време починале. За 2 месеца на воените операции заболеле 29.626, а од нив починале 1.849.

Во пролетта 1913 година со префрлувањето на целокупната бугарска војска во долината на реката Брегалница колерата се пренесува и на српската војска. Нешто подоцна епидемскиот пожар го зафатил и цивилното население и предизвикал масовно умирање и пустош. Долината на Брегалница се претворила во заедничка гробница на разни националности, а со нив и членови на доброволни санитарски мисии од Европа и светот, воени известувачи и набљудувачи далеку од своите домови и најблиски.

Судејќи според дневните санитарски извештаи на српскиот санитет, во кои се пополнувале рубриците "болни од колера", "умреле од колера", може да се заклучи дека епидемијата својата кулминација ја достигнала помеѓу 16 и 17 јули 1913 година, а веќе на 21 јули забележани се првите смртни случаи кои до крајот на гасењето на епидемијата ја достигнале од 5.000 човечки животи од вкупно заболените 13.300.

Превентивните мерки кои се превземени биле незадоволителни, пред се, што воениот санитет не располагал со полски бактериолошки лаборатории, ниту искусни бактериолози, немал дезинфекцио-

ни средства, шатори и бараки за изолација на болните. Исто така немал на располагање вакцини и серуми кои во тоа време биле познати во медицинската литература. За разлика од грчкиот воен санитар, иако вакцината против колера сеуште била научна медицинска новина, ја применил и смртноста во своите редови ја намалил на 12,20% додека српскиот и бугарскиот санитар поради горе споменатите причини, имал загуби во човечки животи и од 95%.

Веста за појавата на епидемија од колера и страотниот помор на населението и војската во долината на реката Брегалница, се нашла на првите страници од дневниот печат во речиси сите европски држави. Написите со содржина "Колерата ја пустоши Македонија", "Мртвите војници лежат згрчени во рововите", "Жртвите од колера меѓу населението лежат по патиштата", "Жртвите од колера поголеми од жртвите од војната" и т.н. и денес потресно делуваат но во исто време го чуваат во себе и споменот за трагедијата.

Интересно сведоштво за колерата во 1913 година се и разните публикации, извештаи, телеграми и апели за помош во кои се цитира тешката безизлезна состојба.

Во архивата на американскиот Стејт департмент во серијата под број 872.142/40-48 од 1913 година зачувани се телеграмите на американскиот конзул во Белград, Медвин Самерс упатувани до Вилијам Џенингс Брајан, функционер на Стејт департментот, во кои тој целосно го информира за колерата во Македонија и бара што е можно побрзо да се упати помош. Содржината на телеграмите го отсликува времето и суровата стварност за Брегалничката трагедија. Тие телеграми претставуваат едно импресивно сведоштво за човечките страдања, примитивноста на лекувањето и недостигот на основните материјали. Интересна е констатацијата на едно место во телеграмата, кога вели-Колерата е чистка за обете завојувани страни. Во телеграмата од 13 август 1913 година Самерс од Белград известува дека во Македонија има 50.000 болни и ранети, 30.000 семејства се со разорени домови и без глава на семејството. Дека ова е така би сакала да цитирам уште еден податок во кој и самата лично се уверив. Имено, само од увидот во неколку класни книги на Штипската гимназија од 1913 година ваднаш може да се воочи дека 90% од учениците се без еден или двајца родители.

Господинот Самерс на овој начин запознавајќи ја американската јавност, успеал да го доведе од Њујорк најпознатото име во Америка, бактериологот д-р Бенџамин Џеблонс. Сите тие во Македонија дошле доброволно како членови на добротворни мисии, додека Стејт департментот не ги исполнил ветувањата и ветената помош не пристигнала во Македонија.

Апели за помош упатила преку Дејли телеграф од Лондон и Леди Пеџет, сопруга на британскиот министер во Белград и успеала да го привлече вниманието за помош. Во гаснењето на епидемскиот пожар се вкучиле еминентни медицински стручњаци од разни европски и воневропски земји како на пример: д-р Ото Лоуви од Виена и д-р Краус подоцна професор по патологија во Буенос Ајрес. Бил ангажиран и д-р Људевит Гутши-угледен бактериолог од Државниот бактериолошки завод во Загреб. Тој исклучиво бил задолжен за спречување и ширење на колерата во што директно соработувал со Палтауфовиот институт од Виена. неговото предавање пред собирот на лекарите од 26 септември 1913 година, објавено под наслов "Модерно лекување на колерата" во Лјечнички вјесник број 10 страна 466-468 од 1913 година комплетно ни ја приближува состојбата од теренот на која и самиот бил очевидец. Хрватските лекари пак д-р Стеиќ и д-р Машек во своите дневници оставиле богато сведоштво, заедно со фотографии, за бугарскиот камп за колерични болни.

Посебно занимливи се необјавените дневници на лекарите д-р Рајт и д-р Летем, членови на координациониот одбор на Британскиот Црвен крст кои ја претставуваат ситуацијата од Брегалничката битка и епидемијата од колера со сосема непознати фрагменти поткрепени и со фотодокументација.

Според бриселскиот професор д-р Лоран кој во својот извештај вели: 80.000 мртви војници останаа на бреговите на Брегалница. За развојот на епидемијата од колера се добива објаснување кога се оди по патот од Штип за Кочани, и од едната и од другата страна на бреговите на Брегалница се гледаат логорите за колерични болни. Бугарските војници преку Тракиската пустина ја донесоа оваа болест, водата од изворите и сите рекички во околината се загадени и заразени со колера. По тридневните битки што се водеа, војниците жедни минувајќи ја реката Брегалница ја користеја нејзината вода за пиење. После пет дена болеста започна со видливи знаци и прерасна во епидемија.

Санитетскиот капетан I класа д-р Стојан Стефановиќ од српскиот воен санитет, епидемијата ја опишал вака: Епидемијата започна изненадно, во еден ден повеќе од 200 луѓе се пријавија со симптоми на дијареја, сето тоа се случуваше во рововите. Цели 15 дена болеста имаше карактер на епидемија, смртноста беше огромна, војниците останаа во рововите покрај Брегалница на мртва стража.

Сведоштва ни оставил и Анри Барби, воен дописник на париски "Журнал". Ги објавува впечатоците на д-р Леон Ревершон професор во Вал де Грас лекар од француската воена мисија кој заедно со д-р Билај, д-р Николетис и болничарките: г-ца Рот и г-ца Нефвил обиколувајќи ги рововите покрај Брегалница забележале дека за неполни

пет дена повеќе од 200 војници со симптоми на дијареа масовно умираат на очиглед на своите другари.

Според податоците објавени во "Сајт" д-р СтризOVER во 1913 година ги обиколил сите боишта во долината на Брегалница, им соопштил на лекарите од Виенското лекарско друштво дека во српско-бугарската војна само од колера боледувале 4500 луѓе. Морталитетот просечно изнесувал 50%, а за пример го зема Велес каде што вели тој, дневно умирале 65-95 колерични. Причината за избувнување на епидемијата од колера според д-р СтризOVER е тоа што не се превземени никакви мерки за дезинфекција на водата од Брегалница, која војниците неконтролирано ја користеле за пиење.

Интересна е и оценката на д-р Драгослав Поповиќ в.д. окружен физикус од Штип 1912-1913 год., кој зборувајќи за работата на санитетот за време на балканските војни и совладувањето на епидемијата од колера што ја дал пред членовите на Српското лекарско друштво на состанокот 1914 година рекол: Мој заклучок за работата на поедини мои колеги беше под секоја критика. За време на мојата работа во Штип јас се чудеа на непоимливиот страв на некои лекари од колерата, додека за болничарките и медицинските сестри од Русија дава сведоштво дека работеле со најголема пожртвуваност без било каков страв од смртоносната болест.

Голем прилог за состојбата во Штип по епидемијата од колера 1913 година, е извештајот на окружниот началник Љуба Грковиќ кој пристигнал во градот при крајот на јули 1913 година. Еве како го забележал впечатокот од своето прво доаѓање во Штип. "Кога дојдов во Штип градот го најдов речиси празен. Многу куќи се разурнати од гранитите. Населението го нема, дали го напуштило градот или се крие по куќите, во градот владее вистинско мртвило. Нема ниту една отворена работилница, освен аптеката. Нема каде да се најде стан ниту била каква услуга или удобност, нема каде и кафе да се напиеш..."

Овде секако треба да се споменат секавањата на старите Штипјани очевидци кои денеска ги нема а ни раскажуваа за морничавите секавања за колерата во Штип. За време на колерата, велеа тие, во градот на неколку места имаше ископано големи дупки полни со свежо гасена вар во кои, по наредба на санитетот и властите болните од колера ги фрлаа живи, со оправдување да не се шири епидемијата. Дупките со вар останаа заеднички гробници на војниците, цивилното население, санитетските мисионери-доброволци. Ваквата постапка на санитетот ќе остане како црна дамка во историјата на санитетот и опомена дека такво нешто не смее да се повторува зошто е нечуено во медицинската пракса. старите Штипјани се секаваат на војниците во рововите, како со стиснати пушки во

згрчените раце останале плен на кучињата и гавраните. Со денови црвенилото на водите на реката Брегалница не се бистрело и неуморно, и ден и ноќ, Брегалница влечела илјадници надуени трупови-жртви на безмилосната колера.

Можеби ова е само дел од она што можеше да се пронајде за колерата 1913 година но, доволно зборува за ужасите што ги доживеало населението во Штип и по долината на реката Брегалница, но и воопшто во Македонија заедно со војниците на српската и бугарската војска.